

**МУНИЦИПАЛДЫГ БЮДЖЕТТЕН ХАНДЫРЫЛГАЛЫГ НИИТИ
ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ АЛБАН ЧЕРИ
«ӨВҮР КОЖУУННУҢ ШАРЫЙ-ООЛ ВЛАДИМИР ЧАКТАР-ООЛОВИЧ АТТЫГ
ЧАА-СУУР МУНИЦИПАЛДЫГ НИИТИ БИЛИГ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ»**

«ЧӨПШЭЭРЭЭН»

Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының» директорнуң
өөредилге талазы-биле оралакчызы
_____/Донгак Ч.Д./
1 дугаарлыг шийтпир; 30.08.2023 ч.

«БАДЫЛААН»

«Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының»
директорунуң дужаалы-биле бадылаан
_____/Комбуй-оол А.В./
31.08.2023 ч.

2023-2024 өөредилге чылында
9- ку класстың «Тыва чогаал» эртеминге
ажылчын программазы

Тургузукчузу: Доспан Ольга Кара-
ооловна- дээди категориянын тыва
дыл болгаш чогаал башкызы

Тайылбыр бижик

Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралынга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциясында айыттырган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгасы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Чижек Программаның кол таваан дараазында хоойлу, доктаал, саавырларга даянган:

Федералдыг:

- Федералдыг Хоойлу № 273, 29.12.2013 ч. «Россия Федерациязының Өөредилге Хоойлузунуң дугайында»;

- Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары. Россия Федерациязының 17.12.2010 чылда № 1897 дугаар дужаалы (кол ниити өөредилгениң ФКӨС);

- Кол ниити өөредилгениң Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары (Россия Федерациязының Өөредилге яамызының №286 дугаар 31.05.2021 чылда үнген дужаалы (Кол ниити өөредилгениң ФКӨС дугайында);

Регионалдыг:

- Тыва Республиканың Хоойлузу, 2014 чылдың июнь 21-де № 2556 УХ-І «Тыва Республиканың Өөредилгези»;

- Тыва Республиканың Өөредилге яамызының 2022 чылдың март 4-те № 169-д дугаар дужаалы «Тыва Республиканың өөредилгезинге ФКӨС чаа хевирин киирериниң дугайында»;

- Тыва Республиканың Өөредилге яамызының 2023 чылдың август 28-те № 798 дугаар дужаалы «2023-2024 чылда Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге чижек календарьлыг графикти киирериниң дугайында».

- Өөредилге планын Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызынын бадылаан Е.Т.Чамзырын, М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак оларнын тургусканы ниити ооредилге черлеринин 5-11 класстарынга «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (Кызыл, 2013) деп чижек программазынга;

Школа талазындан:

- Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» Уставы;

- Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 2023 чылдың август 26-да 168 дугаарлыг дужаалы-биле 2023-2024 өөредилге чылында Өөредилге планы;

- 2023-2024 өөредилге чылында 2023 чылдың август 31-де 169 дугаарлыг дужаал-биле «2023-2024 өөредилге чылында Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» календарь-өөредилге графиктин тургузарының дугайында»;

- Өөредилгени кол өөредилге программаларының кол ниити база ортумак ниити өөредилге программаларын 2010 чылдың декабрь 17-де № 1897 дугаар Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттарына даянып чорудар.

Өөредилге ному: М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак Тыва чогаал. 9 класс. Кызыл, ИРНШ, 2022. - 320 с.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары өөредиглиг:

- чогаал созуглелинин тургузуун, уран-чеченин, оон дылынын онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;

- чогаалдын теориязынын эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдын аймаан, жанрын, хевирин, оон бижиттинген тоогузун чыып;

- чечен чогаалдын онзагайын уран чуулдун оске хевирлери-биле деннеп, орус болгаш оске-даа чоннарнын литературазында тыва чогаалдарнын идея-тематиказы-биле хооннеш уткалыг чогаалдарны деннеп;

- чогаал сайгарарынга ажыглаар янзы-буру медээ-сумелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглаарын өөредир.

Сайзырадыр:

- уругларнын амыдыралче бот-тускайлан медеделдиг коуржун хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;

- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынга дууштур шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мозу-будужу чаагай, эптиг-чоптуг;

- кижилерге, торээн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;

- хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт тоогузун унелеп билир;

- номчулгага сонuurгалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунун туружун амыдыралдын кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнеринин утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижинин сагыш-сеткилинин хой янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды унелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга ооредир. Ынчангаш литература, уран чуулдун оске-даа хевирлери дег, уругларнын мозу-будужун хевирлээринге болгаш эстетиктиг коружун быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканын школаларында кол эртемнернин бирээзи. Ук эртемнерни ооредиринин кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннун ада-огбелеринин чус-чус чылдарда чогаадып, сайзырадып келген состун уран чуулу деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бугу талалыг сайзырангай, бедик культуралыг, тыва болгаш хой националдыг Россия чоннарынын культуразын, оон байлаан, найыралын унелеп билир; чараш мозу-будуштуг, бодунуну узел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдын озээн национал литературанын алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларнын делегей коруушкунун, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хурээлелге чоптуг хамаарылгалыг, шугумчулелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырынын арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчынын делегейи-биле, оон чогаал бижиир аян-хоону-биле чоок таныжары болур. Чоннун амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейнин классиктиг литературазы, тыва чоннун эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижинин мозулу аажы-чанын унезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазынын шылгарангай чогаалдары-биле таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарнын чогаалдары-биле деннеп сайгарарынга, оларнын чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге ооредир.

Чечен чогаалда уран состун дузазы-биле чураан амыдыралдын илереп келирин чугле сеткил холээшкинниг эвес, а медеделди-биле сайгарып билирин ооредир. Чечен

чогаалды тоогу, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир коруп болур. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдын ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологиянын тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларнын чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хой-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртемнин салдары улуг. Чечен чогаалдын дылы дыл эртемнин бугу адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар состун эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

9-ку класска мурнунда ооренген чогаалдарны катаптаар, алган билиглерни системажыдып, туннээр. Литератураны болуктеп оорениринин системазын тондургеш, тыва литературанын тоогузунуу уе-чадаларынын хуваалдазын, сайзырап келгенинин база чамдык чогаалчыларнын чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынын дугайында, тоогу-биле холбашкан ханы амыдыралчы чогаалдарны ооренир. Чечен чогаалдын сайгарылгазын ханыладыр. Чечен чогаалдын эстетиктиг унезин база оон литература тоогузунге туружун медереп билиринге чанчыктырар.

Элективтиг курстарны (оореникчилернин шилилгези-биле спецкурстар) чорударын эртемнер аайы-биле шилип оорениринге белеткел ажылы кылдыр коруп болур.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланыышкынныг бот-тускайлан ажылдаар органы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларнын интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонuurгалын идепкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал эртемнн өөрeдириниң түңнелдери

Өөрeдилгениң *бот-тускайлан түңнелдери* өөреникчиниң үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, углап билиринче, өөрениринин чугулазын, чаа билиглер шингээдип алырын медерелдии-биле угаап билиринче, хой чоннарнын аразынга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп. Ону боттандыраынче угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижиниң ажыл-херээнин дараазында байдалдарынче: эртемнин спецификазын медереп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырыннын янзы-буру аргаларын ажыглап шингээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап ооредиринче, эстетиктиг корушту хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг туннелдер оореникчилерге чогаал эртемнн оске эртемнин теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир ооредиринче, оорениринин бот-тускайлан, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билиринин) регулятивтиг (бот-угланыышкынныг), чаа билиг алырыннын аргаларын шингээттиреринче угланган болур.

Тыва чогаал эртеми 9-ку класска хронологтуг, проблема-тематиктиг принципке ундезилеттинип ажылдап кылдынган. Үндезин билиглери – *чечен үе болгаш чогаалчы, чогаалчы болгаш номчукчу*.

9-ку класстын өөреникчилериниң кол-кол мергежилдери болгаш чаңчыгар чүүлдери

- тыва литературанын сайзырап келгенинин үе-чадаларын билир;
- ооренген чогаалынын бижиттинген уези-биле харылзаазын билир, оларны литературлуг агымнар-биле чергелештир коор, литература-тоогулуг байдалды ниитилелдин амыдыралы болгаш культуразы-биле чергелештир коор;
- чогаалдын этиктиг болгаш эстетиктиг шынарларын тодарадып билир;
- чогаалдын этиктиг, философчу, социал-тоогулуг проблематиказын тодарадып билир;

- ангы-ангы жанрнын чогаалдарын утка-шынар талазы-биле ылгап билир;
- чогаалдын уран-чечен онзагайын барымдаалап, долу сайгарылгазын кылыр;
- ооренген чогаалын бот-тускайлан унелээрде, литература тогузунун барымдааларын база литература теориязынын айтырыгларын ажыглап билир;
- чогаалды аянныг номчуп билир (номдан база шээжи-биле);
- ангы-ангы жанр-хевирлернин чогаалдарына шын делгеренгей харыыны тургузуп, созуглелдин утказын чугаалаарынын бугу аргаларын билир;
- бижимел ажылдарнын бугу хевирлерин кууседир, чогаадыгларнын янзы-буру хевирлерин бижип билир;
- словарьлар, энциклопедиялар болгаш янзы-буру немелде материалдар-биле ажылдап билир.
- эртемни шингээдип алганынын туннелинге даянып, бедик культуралыг, чараш мозу-будуштуг, делегей коруушкуну делгем, дыл-домаа сайзырангай болур.

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери

Өөрөдилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити оорөдилгенин сорулгаларын кууседиринге чугула херектиг оорөдилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга коргузуглери санитар эпидемиологтуг дурумнер болгаш нормаларга дугжуп турар уjurлуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02).

Шактар саны:

Шупту – 68 шак; неделяда – 2 шак.

Чечен чогаалдарны номчуур болгаш сайгарарына – 58 шак;

Класстан дашкаар номчулгага – 3 шак;

Чугаа сайзырадылгазына – 7 шак.

Календарь-темалыг планнаашкын

№	Кичээлдин темазы	шагы	Ай, хуну	
			План - биле	Херек кырында
1	Кирилде кичээл. Литература болгаш амыдырал.	1		
2	Тыва литератураның укталган дөстери. Баштайгы базымнары.	1		
3	Култегин. Означенное суурдан тывылган тураскаал.	1		
4	ЧС Даш кожээлернин дугайында	1		
5	Ю.Ш.Кюнзегеш "Кок-Эл"	1		
6	Ю.Ш.Кюнзегеш "Багырнын хылыжы" баллада	1		
7	А.А.Даржай "Бурунгунун изи-биле",	1		
8	И.Б.Иргит "Кожээ дажы"	1		
9-10	С.К.Тока "Каргыга чорааным"	2		
11	Очерк дугайында билиг	1		
12	КДН Алексей Бегзин-оол "Чеди ада тоогузу"	1		
13-16	С.А.Сарыг-оол "Саны-Мого"	4		
17-18	М.Ы.Идам-Сурун "Союспан"	2		
19-20	Баллада дугайында билиг	2		
21	КДН А.Даржай "Авамнын чагыглары", "Авыралдыг авам, ачам"	1		
22-25	С.Б.Пюрбю "Чечек"	4		
26	Шулук чогаалынын лира-эпиктиг чогаалынын дугайында билиг	1		
27	ЧС Эдертиг	1		
28	С.Б.Пюрбю «Кара-Суг». «Хайыракан».	1		
29	З.А.Номзырай «Аяк хээлиг Тыва чуртум».	1		
30-32	Н.Ш.Куулар «Аннаашкын соонда болчаг».	3		
33	КДН. М.А.Кужугет "Кырган-авам ооредиглери"	1		
34	В.Ш.Көк-оол «Хайыраан бот». Шииниң төрүттүнгени, салым-чолу.	1		
35	В.Ш.Көк-оол «Хайыраан бот» (ийиги көжеге).	1		

36-37	В.Ш.Көк-оол «Хайыраан бот» (үшкү көжеге).	2		
38	Ч/с Чогаадыг «Кара болгаш мен». (ар.140, айт. 8, шилип аар).	1		
39	Трагедия - шии чогаалының хевири.	1		
40	С.Б.Пюрбю «Тулчуушкунче».	1		
41	С.Б.Пюрбю "Кызыл кош"	1		
42	ЧС Чогаадыг "Дайын дээрге дарызыг чыг"	1		
43-46	С.А.Сарыг-оол "Белек" тоожу	4		
47-48	О.К.Саган-оол «Арат чоннун мурнундан»	2		
49	В.Л.Эренчин «Донен-Шилгим»	1		
50	В.Л.Эренчин "Кадарчы уруг"	1		
51-53	Е.Т.Танова "Кара-Бай"	3		
54	В.С.Серен-оол "Огже чалалга"	1		
55-57	А.А.Даржай "Онгар"	3		
58	Чогаадыг "Бодунга боду онгарны казып алган"	1		
59-61	А.А.Даржай "Он рубль"	3		
62	Чогаадыг "Арнын бодава, адын бода"	1		
63	М.К.Олчей-оол "Уш чуве кара", "Уш чуве дошкун", "Уш чуве дудуу"	1		
64-65	Э.Б.Мижит "Субедей"	2		
66	ЧС Эдертиг	1		
67	А.А.Даржай «Тыва дылым»	1		
68	Туннел кичээл	1		